

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.4>

БАРСУК В.М.

**СТРУКТУРА ТА СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО
МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА**

**STRUCTURE AND COMPONENT ELEMENTS OF THE CONSTITUTIONAL
AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING HUMAN AND CITIZEN RIGHTS**

Наукова стаття розкриває сучасні підходи дослідження конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина в Україні. Метою статті є теоретичне обґрунтування структури та розкриття складових елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина. Наукові дослідження конституційно-правового механізму забезпечення захисту прав людини і громадянина повинні враховувати ряд вимог: 1) міжнародні стандарти прав людини і відповідні механізми забезпечення; 2) національні стандарти прав людини на основі визнання міжнародних і відповідний механізм забезпечення; 3) дотримання і визнання обов'язковості міжнародних та національних процедур у процесі забезпечення прав людини. Резюмовано, що внутрішньодержавний механізм забезпечення прав людини і громадянина має свої особливості у кожній країні, у той час як міжнародний, у разі його визнання, є уніфікованим і єдиним для всіх держав, незалежно від політичних, релігійних та інших особливостей. Конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини і громадянина включає як нормативні та організаційно-правові засоби, виділено складові елементи такого механізму: нормативний та інституційний. Сформульована розуміння конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина як взаємопов'язану систему послідовно організованих юридичних засобів, за допомогою яких досягаються поставлені цілі щодо здійснення, охорони та захисту закріплених прав людини і громадянина. Обґрунтовано положення, що конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні має особливі характеристики, оскільки вимагає не стільки самостійних індивідуальних зусиль їхніх власників, скільки відповідних природі конституційних прав людини і громадянина забезпечувальних, охоронних та інших функцій і дій уповноважених державних та самоврядних органів або їх посадових осіб.

Ключові слова: конституційно-правовий механізм, права людини і громадянина, структура, забезпечення, воєнний стан, складові механізму забезпечення.

The scientific article reveals modern approaches to the study of the constitutional and legal mechanism of ensuring human and citizen rights in Ukraine. The purpose of the article is theoretical substantiation of the structure and disclosure of the constituent elements of the constitutional and legal mechanism for ensuring human and citizen rights. Scientific studies of the constitutional and legal mechanism for ensuring the protection of human and citizen rights must take into account a number of requirements: 1) international standards of human rights and the corresponding mechanisms for

ensuring them; 2) national standards of human rights based on international recognition and the corresponding enforcement mechanism; 3) observance and recognition of the obligation of international and national procedures in the process of ensuring human rights. It is summarized that the domestic mechanism for ensuring human and citizen rights has its own characteristics in each country, while the international mechanism, if recognized, is unified and unified for all states, regardless of political, religious and other characteristics. The constitutional-legal mechanism for ensuring human and citizen rights includes both normative and organizational-legal means, the constituent elements of such a mechanism are highlighted: normative and institutional. Formulated understanding of the constitutional and legal mechanism for ensuring human and citizen rights as an interrelated system of consistently organized legal means, with the help of which the set goals for the implementation, protection and protection of the enshrined human and citizen rights are achieved. The proposition that the constitutional mechanism for ensuring human and citizen rights under martial law in Ukraine has special characteristics is substantiated, as it requires not so much the independent individual efforts of their owners, but the protective, protective and other functions and actions of authorized state and self-government bodies or their officials.

Key words: *constitutional and legal mechanism, human and citizen rights, structure, provision, martial law, components of the provision mechanism.*

Вступ. Сучасна практика демократичних держав визнає необхідність закріплення на рівні національних конституцій прав, свобод і обов'язків людини та громадянина і відповідного механізму їх забезпечення. В юридичній науці точаться дискусії щодо підходів до формування дієвої та ефективної системи забезпечення прав і свобод людини та громадянина, визначення складових елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав людини. Утвердження на конституційному рівні прав людини і громадянина є важливим, але не достатнім кроком для їх організаційного й процедурного забезпечення. Саме держава володіє ефективними засобами забезпечення прав людини та створює ефективний державний механізм гарантій їх реалізації. Саме уповноважені державні органи мають здійснювати свої повноваження на основі цінностей права, інструментарій насильства використовується переважно в тоталітарних режимах. Наукові дослідження конституційно-правового механізму забезпечення захисту прав людини і громадянина повинні враховувати ряд вимог: 1) міжнародні стандарти прав людини і відповідні механізми забезпечення; 2) національні стандарти прав людини на основі визнання міжнародних і відповідний механізм забезпечення; 3) дотримання і визнання обов'язковості міжнародних та національних процедур у процесі забезпечення прав людини. Пропозиції та рекомендації тільки тоді матимуть прагматизм і реалістичність, коли враховуватимуть означені вимоги, що дозволить впроваджувати уніфікований підхід до вдосконалення й розвитку прав людини та їх реалізації на практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В наукових джерелах розкриваються різні підходи до теоретичної конструкції та складових елементів правового механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Український вчений С. Кучер своє дослідження присвятив проблемі забезпечення права людини на вільне вираження поглядів і переконань [1], в якому запропонував авторський підхід до конституційно-правових основ забезпечення окремих прав людини й дослідив теоретичні підходи до елементів механізму забезпечення прав людини. Правник П. Давиденко підготував наукове дослідження на тему «Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану» [2], яке спрямоване на розробку ефективних механізмів захисту конституційних прав людини в умовах воєнного стану, враховуючи нові загрози. Дослідниця І. Іванків підготувала дисертаційне дослідження на тему «Права людства: стан та перспективи їх забезпечення», в якій досліджуються права людства як особливі солідарні права третього покоління, які включають право на мир, на здорове довкілля та на сталий розвиток, а також наявні та потенційні механізми їх захисту [3, с. 21–22]. Правник Ю. Усманов підготував дисертаційне дослідження на тему «Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави», яке розкриває проблему встановлення правових меж захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, особливостей механізмів забезпечення й режимів захисту такого права [4]. Дослідниця В. Турянська сферою наукового пошуку обрала тему «Механізм забезпечення прав і свобод людини в Словачкій Республіці: теоретичні та історико-правові аспекти» [5]. Дослідник Б. Стахура в 2016 році підготував дисертаційне дослідження на тему «Роль органів

державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: «оретико-правовий вимір» в якому розкрив роль та місце органів державної влади в процесі забезпечення прав людини і громадянина [6]. Вчена С. Мельничук у своїй праці «Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування» розкрила сутність механізму захисту прав людини і громадянина. Також авторка здійснила аналіз захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану та під час війни [7, с. 24]. Триваюча понад десять років збройна агресія РФ проти соборної України, зазіхання на її суверенні права вимагає зваженого науково обґрунтованого підходу до питань забезпечення прав людини та громадянина на основі і відповідно до існуючого конституційно-правового механізму.

Метою статті є теоретичне обґрунтування структури та розкриття складових елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У спеціалізованих джерелах спостерігається різноманітні підходи до розуміння правового механізму забезпечення прав людини. Досить популярним є підхід коли розглядають у вузькому та широкому розумінні. Не підтримуючи таку позицію, зауважимо, що в широкому розумінні трактують забезпечення прав і свобод людини через необхідність створення державою гарантій щодо їх забезпечення, яке охоплює як охорону, так і захист прав і свобод людини і громадянина. В свою чергу, вузьке розуміння забезпечення прав і свобод людини зводиться до діяльності органів публічної влади, включаючи і систему місцевого самоврядування, а також ще відносять правореалізаційну та правозахисну діяльність громадських інституцій та самих громадян. Так, дослідник К. Начіяма зазначає, що правовий механізм забезпечення прав і свобод людини розглядається як сукупність органів державної влади, громадських об'єднань та їх правових засобів для реалізації прав людини та громадянських прав і свобод. Цей вчений вважає, що положення прав і свобод слід тлумачити у широкому та вузькому сенсі. У широкому сенсі забезпечення прав і свобод людини – це гарантія, створена державою для її реалізації. Вона охоплює захист прав і свобод (статичні аспекти безпеки) та захист прав і свобод (динамічні аспекти безпеки). Для забезпечення вузького розуміння права і свободи людей і громадян слід розуміти як діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, громадян та їх об'єднань, і ця діяльність сприяє реалізації прав і свобод людини [8, с. 501].

Відстоюємо позицію, що правовий механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина слід розглядати комплексно і до цього включити діяльність органів публічної влади, громадських інституцій з використання існуючих правових засобів з метою здійснення прав і свобод людини та громадянина. Слід констатувати, що законодавче закріплення прав людини і громадянина не є достатнім елементом механізму забезпечення та захисту таких прав, тому що сама фіксація поведінки в нормі не гарантує безпосередню її дію. Тому при розробці та прийнятті законодавчих актів необхідно передбачити гарантії їх реалізації.

Підтримуємо думку вчених, що забезпечення конституційних прав людини і громадянина здійснюється через різні механізми як на національному, так і міжнародному рівнях [9, с. 34]. Цілком виправданим є той факт, що внутрішньодержавний механізм забезпечення прав людини і громадянина має свої особливості у кожній країні, у той час як міжнародний, у разі його визнання, є уніфікованим і єдиним для всіх держав, незалежно від політичних, релігійних та інших особливостей. Слід визнати, що в сучасних суспільствах все більшої ваги у процесі забезпечення прав людини мають релігійні та громадські організації, переважно правозахисні, засоби масової інформації та особистості. Підтримуємо думку вітчизняного правника П. Рабіновича, що забезпечення прав і свобод людини здійснюється шляхом сприяння реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини [10, с. 16–23].

Конституційно-правовий механізми забезпечення здійснюється шляхом сприяння реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина і являє собою систему методів та інструментів реалізації закріпленого на рівні Конституції та Законів України права, організованих функціонально і хронологічно. Конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини і громадянина включає як нормативні та організаційно-правові засоби, тому доцільно виділити складові елементи такого механізму: нормативний та інституційний.

Нормативну складову національного конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина складають положення ратифікованих Україною міжнародних договорів, Конституції та Законів України, що закріплюють права і свободи людини і громадянина та гарантії їх забезпечення. Інституційну (організаційно-правову) складову українського конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина складають органи державної публічної влади, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані міжнародні універсальні та регіональні органи, включаючи і судові (це, наприклад, національні суди, Уповноважений

Верховної Ради України з прав людини, Європейський суд з прав людини тощо). Окреме, але невід'ємне місце займають процесуальні прийоми, необхідні для ефективного і дієвого захисту й реалізації прав людини, а також гарантовані процесуальні інститути оскарження дії органів публічної влади, судові позови, скарги в міжнародні судові та правозахисні інституції.

Розкриваючи інституційні (організаційно-правову) складову конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина, слід акцентувати увагу на діяльності судових та правоохоронних органів. Роль окреслених державних органів визначається їх компетенцією, чітко закріплення якої є ключовою передумовою для гарантованого виконання визначених законодавчо завдань. Україні до системи забезпечення прав людини входять значна кількість інституцій. Зокрема в Конституції України досить чітко визначено систему органів та посадових осіб різних рівнів, прерогатива яких – забезпечення та захист прав людини і громадянина. Таку систему складають: Президент України, Верховна Рада України, виконавчі органи влади, система судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші органи держави з правоохоронними функціями, органи та посадові особи місцевого самоврядування.

Так, ст. 124 Конституції України покладає на суди здійснення правосуддя [11]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» прокуратура України становить єдину систему, яка на підставі цього Закону, здійснює встановлені відповідно до ст. 131¹ Конституції України функції, які мають на меті захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [12]. Згідно ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію» одним із завдань поліції є охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави [13]. Слід визнати, що діяльність зазначених органів не завжди відбувається в законодавчо встановлених рамках, і як наслідок цього – порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина. Є необхідність удосконалення як нормативного регулювання статусу правоохоронних органів, так і зміна організаційно-правових основ їх діяльності.

Все більше виникає гострих питань до існуючих міжнародних механізмів захисту прав людини, які не змогли виконати свої зобов'язання щодо попередження, запобігання чи припинення збройної агресії РФ проти України. Насамперед йдеться про Організацію Об'єднаних Націй і її органи.

При дослідженні структури та складових елементів конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина важливо наголосити, що конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні має особливі характеристики, оскільки вимагає не стільки самостійних індивідуальних зусиль їхніх власників, скільки відповідних природі конституційних прав людини і громадянина забезпечувальних, охоронних та інших функцій і дій уповноважених державних та самоврядних органів або їх посадових осіб.

Підтримуємо думку, що судова форма захисту є вищою формою захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, порівняно з іншими, несудовими засобами, яка забезпечує всім зацікавленим особам максимум процесуальних гарантій. У зв'язку з цим право на судовий захист виступає засобом забезпечення можливості людини звертатися до органів правосуддя задля захисту своїх прав та законних інтересів в порядку, передбаченому законом [14, с. 162].

На основі теоретичного напрацювання С. Кучера, представляється можливим сформулювати розуміння конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина як взаємопов'язану систему послідовно організованих юридичних засобів, за допомогою яких досягаються поставлені цілі щодо здійснення, охорони та захисту закріплених прав людини і громадянина [1, с. 101–102]. Такий механізм повинен включати систему взаємопов'язаних і взаємозалежних структурних елементів, наприклад, таких як: конституційно-правове регулювання суспільних відносин і закріплення їх в законодавстві; комплекс правових заходів, що дозволяють гарантовано здійснювати охорону і захист конституційних прав і свобод людини; юридична відповідальність за порушення прав людини; діяльність уповноважених державних та самоврядних органів, що забезпечують функціонування конституційно-правового механізму забезпечення прав людини і громадянина; рівень правової культури і правосвідомості українського суспільства.

Досвід демократичних держав свідчить, що рівень правосвідомості людини значною мірою впливає на реалізацію, охорону та захист прав людини і громадянина. Для України важливим питанням залишається виховання громадянина, який має усвідомити, що реалізація права одночасно покладає на неї цілий комплекс обов'язків. Має бути чітке усвідомлення, що після слова хочу, одразу з'являється поняття зобов'язаний. Тому процес формування правосвідомості людини включає комплекс засобів, які сприяють становленню свідомості через навчання, уявлення, емоції та природні потреби.

Конституційно-правовий механізм забезпечення включає в себе ряд складових, а саме: «механізм виховання», «механізм охорони», «механізм забезпечення», «механізм відновлення порушених конституційних прав», «механізм притягнення до відповідальності за порушення прав людини і громадянина».

Досвід демократичних держав свідчить, що рівень правосвідомості людини значною мірою впливає на реалізацію, охорону та захист прав людини і громадянина. Для України важливим питанням залишається виховання громадянина, який має усвідомити, що реалізація права одночасно покладає на неї цілий комплекс обов'язків. Має бути чітке усвідомлення, що після слова хочу, одразу з'являється поняття зобов'язаний. Тому процес формування правосвідомості людини включає комплекс засобів, які сприяють становленню свідомості через навчання, уявлення, емоції та природні потреби. Найважчий в Україні конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини включає ряд взаємопов'язаних складових: 1) закріплення прав і свобод людини на рівні Конституції та законів України; 2) юридичне закріплення рамок дозволеного та способів досягнення благ та потреб; 3) чітке закріплення умов та меж обмеження прав і свобод людини; 4) пріоритетність забезпечення прав людини в особливий період; 5) прагматичні та ефективні механізми охорони та захисту прав і свобод людини, 6) встановити справедливі форми та межі відповідальності за порушення прав і свобод людини, включаючи і відшкодування збитків; 7) гарантування очікуваного і бажаного результату для людини при реалізації конституційних прав людини.

Висновки. Обґрунтовано положення, що конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні має особливі характеристики, оскільки вимагає не стільки самостійних індивідуальних зусиль їхніх власників, скільки відповідних природі конституційних прав людини і громадянина забезпечувальних, охоронних та інших функцій і дій уповноважених державних та самоврядних органів або їх посадових осіб.

Доведено, що головною метою конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини є створення дієвих гарантій реалізації прав і свобод людини базуючись на конституційних засадах рівності, невідчужуваності та непорушності. Згаданий конституційний механізм забезпечення охоплює: 1) закріплення прав людини і громадянина; 2) охорона прав людини і громадянина; 3) захист прав і свобод людини.

Список використаних джерел:

1. Кучер С. А. Забезпечення права людини на вільне вираження поглядів і переконань: конституційно-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право] / Академія праці, соціальних відносин і туризму. Київ, 2021. 199 с.
2. Давиденко П. О. Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану : дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 226 с.
3. Іванків І. Б. Права людства: стан та перспективи їх забезпечення : лис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019. 214 с.
4. Усманов Ю.І. Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 2018. 23 с.
5. Туряниця В.В. Механізм забезпечення прав і свобод людини в Словаччійській Республіці: теоретичні та історико-правові аспекти. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 2014. 22 с.
6. Стахура Б.І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір. Дис. ... канд. юрид. наук. ЛДУВС МВС, 2016. 180 с.
7. Мельничук С.М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування. Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка. 2023. Вип. 4 (104). С. 24-34.
8. Нісіяма, К. Між захистом і участю: переосмислення прав дітей на участь у протестах на вулицях, в онлайн-просторах і школах. *Журнал прав людини*. 2020. Т. 19. № 4. 501–517.
9. Гришко О.М. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 33-43.
10. Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.
11. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
12. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697– VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2-3. Ст. 12.
13. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40-41. Ст. 379.
14. Гаврильців М.Т. Захист законного інтересу як передумова на звернення до адміністративного суду: поняття, сутність, види. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2016. Вип. 4. С. 161-171.